

Tibor Rutar

Distopična prihodnost izobraževanja v *družbi znanja*

Povzetek: Koncept *družbe znanja* se je v ZDA razvil že v 60. letih prejšnjega stoletja, zadnji dve desetletji pa postaja zelo popularen tudi v Evropi. Premik v družbo znanja, v kateri postaja po besedah njenih zagovornikov znanje vse pomembnejše za ekonomsko produkcijo in reprodukcijo, naj bi predstavljal novo fazo kapitalistične akumulacije, ki odpravlja kronično brezposelnost in materialno pomanjkanje ter krepi konkurenčni položaj nacionalnega gospodarstva. V prispevku pokažemo, da (1) so trditve, s katerimi se ponašajo ideologi družbe znanja, zavajajoče in da (2) imajo mehanizmi implementacije takšne družbe škodljive posledice za delovanje in položaj visokošolskega izobraževanja in znanja. Družba znanja ni nova, kvalitativno drugačna faza kapitalizma, v kateri so sistemske krize odpravljene, ampak pomeni posredno in neposredno podrejanje izobraževalnih in raziskovalnih dejavnosti potrebam fleksibiliziranega trga dela in globalnokonkurenčni prisili. Povedano drugače, nekoč univerzalno dostopno šolstvo in netržno znanstveno raziskovanje postajata prestrukturirana tako, da služita imperativu *produkcija zavoljo dobička*, ne pa maksimi *produkcija zavoljo družbenih potreb*.

Ključne besede: družba znanja, konkurenčnost, tehnološke inovacije, produktivnost, izobraževanje

UDK: 37.01

Znanstveni prispevek

*Mag. Tibor Rutar, Inštitut za delavske študije, Kvedrova cesta 10, SI-1000 Ljubljana, Slovenija;
e-naslov: tibor.rutar@gmail.com*

»Slovenci se ne zavedamo dovolj, da je v družbi znanja človeški kapital najpomembnejši. [...] Slovenija je majhno gospodarstvo, ki se mora prilagajati spremenjenim razmeram gospodarske realnosti. Svet se ne bo prilagajal nam, ampak se bomo morali mi prilagoditi svetu. Povišati bomo morali konkurenčnost in privabiti dodatne, tudi starejše sodelavce na trg dela.«

(Repovž 2011)

Uvod

V prispevku bomo obravnavali vse popularnejši koncept »družbe znanja«, ki ga v svojih dokumentih vztrajno in silovito propagirajo institucije, kot sta OECD in Evropska komisija, in pri tem problematizirali več vidikov, ki so povezani s tem konceptom. Prvič, poskusili bomo orisati in razložiti materialne pogoje, ki so bili podlaga za vznik ideje in predvsem dejanske implementacije družbe znanja; slikali bomo zgodovinsko podobo kapitalističnih gospodarstev v 80. letih, ko politični oblastniki in ekonomisti prvič resno govorijo o načrtnem izgrajevanju gospodarstev, temelječih na znanju. Drugič, spraševali se bomo, ali družba znanja, v katero naj bi v zadnjih desetletjih vstopila oziroma vstopala razvita kapitalistična gospodarstva, zares pomeni novo, še nikoli videno fazo v razvoju globalnega kapitalizma ali pa je to povsem pričakovan odziv na krizne okoliščine kapitalizma, ki jih spremlja visoka ravnost produktivnih sil. Povedano drugače, kritično bomo ovrednotili trditev, da gospodarstvo, utemeljeno na predpostavkah družbe znanja, prinaša organsko gospodarsko rast (in je zato kot nalašč izhod iz sedanje globalne krize) in splošno blaginjo ter da je kvalitativno drugačno od »klasičnega« kapitalističnega gospodarstva, ki je predvsem industrijsko usmerjeno.

Glavni namen oziroma rdeča nit prispevka je demistifikacija pojma družbe znanja in predvsem opredelitev političnih, družbenih in ekonomskih implikacij, ki jih ima kapitalska podreditev izobraževanja in raziskovanja za visoko šolstvo v takšni družbi. V nasprotju s preroškimi ideologi liberalnega kapitalizma, kot sta na primer Peter Drucker (1969) in Daniel Bell (1973), in sociološkimi futurologi,

ki so v obdobju iztekanja zlate dobe kapitalizma (na koncu 60. let) slavili prihod povsem nove gospodarske paradigme, ki naj bi končno veljavno razrešila problem pičlosti resursov in spazmičnost poslovnih ciklov, bomo pokazali, da je družba znanja močno ideološko tendenciozna, da ne razrešuje težav, ki naj bi jih, in – kar je najpomembnejše – da zreducira izobraževalne ter raziskovalne dejavnosti v sodobnih gospodarstvih na t. i. sluge tržnih fluktuacij, tako da ti dve sferi vse bolj izgubljata svojo avtonomnost in izvorni namen.

Družba znanja v družbi stagnacije

Peters (2001, str. 5) s sklicevanjem na Nica Stehra povzema, da sam termin »družba znanja« izvira iz konca 60. let prejšnjega stoletja, ko so ugledni družboslovni znanstveniki, kot so Robert E. Lane, Peter F. Drucker in Daniel Bell, z različnimi poimenovanji identificirali in umestili novo družbeno-ekonomsko paradigmo, tj. gospodarstvo, za katerega je značilen kvalitativni premik od klasičnih, preprostejših industrijskih panog k vse kompleksnejšim, visokotehnološkim produkcijskim dejavnostim. Znanje postaja novi produkcijski dejavnik, doba neizobraženih, ročnih delavcev, ki je tako značilna za povojno obdobje gospodarske rasti, pa se poslavlja; ali kot je že leta 1959 v zares preroškem delu *Landmarks of Tomorrow* zapisal Drucker (1959, str. 114): »Bistveno novo dejstvo je, da sta razvita družba in gospodarstvo manj kot polno učinkovita, če je kdor koli manj izobražen, kot je meja njegovega potenciala. Neizobraženi vse hitreje postaja neproduktiven in gospodarsko tveganje. [...] [V]isoko izobraženi je postal osrednji gospodarski vir [aktiva] današnje družbe, ponudba takšnih mož pa je pravo merilo njenega gospodarskega, vojaškega in celo političnega potenciala.« Čeprav se bomo z demistifikacijo družbe znanja ukvarjali šele v drugem delu prispevka, postaja že zdaj povsem jasno, kaj se skriva za ideološkim novorekom, ki ga v medijih in drugod slišimo v navezavi na družbo znanja in nujnost vlaganja v izobraževanje: znanje je produkcijska surovina; izobraževanje ni pomembno le samo po sebi in ne, ker razvija človekove potenciale in služi družbenemu (ne ekonomskemu) napredku, temveč zato, ker krepi konkurenčno prednost nacionalnega gospodarstva.

V času (iztekanja) zlate dobe kapitalizma, ki se je začela takoj po drugi svetovni vojni in je trajala nekje do konca 60. let prejšnjega stoletja, so sociologi, ki sta jih navdihovala vsesplošna blaginja, za katero se zdi, da je produkt izključno kapitalističnega razvoja, in bliskovita gospodarska rast, zmagoslavno razglašali (in pri tem mrzlično citirali obetavne statistične podatke) neizbežni prihod nove dobe, v kateri je visokoizobraženi delavec osrednja gospodarska surovina. Pri tem nihče ni omenjal dejstva, da je bilo za še nikoli videno gospodarsko rast v tistih dveh desetletjih pravzaprav odgovorno vsesplošno uničenje, ki ga je povzročila vojna svetovnih razsežnosti, in prestrukturiranje gospodarstev v t. i. državnokapitalistična vojna gospodarstva (glej Roberts (2012) in Carchedi (2012)). Z iztekom zlate dobe kapitalizma se je – v običajnem kapitalističnem toku dogodkov – pričelo obdobje gospodarske stagnacije in recesije, ki se je v začetku 70. let izražalo kot strahovita kriza stagnacije in inflacije (glej Kliman 2012, str. 51–59). In prav s tem prehajamo

na prvi del naše študije, ki se ukvarja z razlago zgodovinskih okoliščin, ki so zahtevale implementacijo principov družbe znanja, tj. podrejanja izobraževalnih in raziskovalnih aktivnosti dogajanjem na (svetovnem) trgu.

Še pred neoliberalnim obratom v 80. letih prejšnjega stoletja in tik po začetku »stagflacijske« krize¹ v 70. letih se je začelo obdobje *relativne stagnacije* (Kliman 2012, str. 9), za katerega se je pozneje izkazalo, da je trajalo skoraj štiri desetletja. Podatki Svetovne banke in svetovnega strokovnjaka makroekonomske zgodovine Angusa Madissona kažejo, da je stopnja rasti realnega svetovnega BDP na prebivalca po letu 1973 padla strmo in nenadno (prav tam, str. 51–52). Na tem mestu nimamo ne prostora ne namena razložiti mehanizmov, ki so privedli do zatona navidez neskončne povojne rasti ameriškega in drugih pomembnih kapitalističnih gospodarstev in ki so povzročili začetek relativne stagnacije.² Vedeti moramo le, da je od sredine 70. let naprej in do velike recesije leta 2008 glavna kapitalistična gospodarstva pestila vztrajna, čeprav relativna gospodarska stagnacija, ki so jo »zdravili« predvsem z zadolževanjem, nižanjem davkov na kapitalske dobičke, privatizacijo, deregulacijo in finančnim špekuliranjem.

V takšnem okolju se začno pojavljati (povsem racionalne, četudi nehumane) težnje po privatizaciji nekoč javnih, univerzalno dostopnih (a neprofitnih) storitev, kot sta zdravstvo in visoko šolstvo. V kapitalizmu je namreč stopnja produktivnih investicij to, kar določa gospodarsko dinamiko družb: ko je produktivnih investicij veliko (kot jih je bilo v zlati dobi kapitalizma), je visoka tudi gospodarska rast – in obratno.

A kaj določa stopnjo produktivnih investicij? Profitna mera, ki izraža razmerje med novonastalimi profiti in velikostjo investiranega kapitala (prav tam, str. 11–12)? Ko je le-ta nizka, je nizka tudi stopnja produktivnih investicij (za empirično demonstracijo povezanosti obeh elementov na primeru ameriškega gospodarstva glej prav tam, str. 91). Eden najučinkovitejših načinov višanja splošne, povprečne profitne mere je komodifikacija še nekomodificiranih področij družbenega življenja, kot sta na primer zdravstvo in visoko šolstvo. Privatizacija javnih ustanov omogoči generacijo profita tudi v tej, sicer neprofitni, sferi. S tem je tesno povezan najučinkovitejši in najpomembnejši način višanja individualne profitne mere, tj. profitnosti posameznega gospodarskega obrata: nižanje stroškov in osvajanje večjega tržnega deleža prek višanja produktivnosti. Visoko šolstvo ima tudi v tem primeru osrednjo vlogo, kot bomo natančneje videli v nadaljevanju, saj je lahko vir tehnoloških inovacij in drugih metod višanja produktivnosti v produkcijskem procesu: »Znanje v tej novi perspektivi pomeni človeški kapital, ki poveča produktivnost dela oziroma variabilnega dela kapitala [delovna sila], medtem ko inovacije pomenijo tehnološke izboljšave, ki povečajo produktivnost strojev oziroma konstantnega dela kapitala [produkcijska sredstva].« (Krašovec 2011, str. 14) Povedano drugače, izobraževanje prihodnje delovne sile in (akademske) raziskovalne dejavnosti se da prestrukturirati tako, da visokokonkurenčnemu

¹ To je specifični tip ekonomske krize, v kateri poleg stagnacije nastopa tudi inflacija, tj. naraščanje tržnih cen. Navadno se stagnacija in inflacija izključujeta.

² Za teoretsko in empirično razlago tega glej Kliman (2012), Mattick (2011), Carchedi (2011) in Roberts (2009).

trgu dela redno dovajajo ustrezno delovno silo ter (prek raziskovanja) inovacijske tehnike in načrte, ki se jih porabi za višanje produktivnosti in s tem konkurenčnosti posameznih produkcijskih obratov konkretno in celotnega nacionalnega gospodarstva nasploh.

Znanje kot blago

OECD zatrjuje, da ima naraščajoči pomen znanja »pomenljive implikacije politik (*policy*) za organizacijo produkcije in njenih učinkov na zaposlovanje in kompetenčne kvalifikacije« (Peters 2001, str. 8), teorija nove rasti pa poudarja »vlogo izobraževanja pri ustvarjanju človeškega kapitala in produkcijo novega znanja« (prav tam). Če spregledamo zelo moteč in v oči bijoč menedžerski diskurz, ki preveva takšne tekste in ob katerega se je obregnil tudi Krašovec (2011), lahko vidimo, da pri teh dokumentih ne gre le za površinske plastične operacije, temveč za dokaj transparentno spajanje tržne logike s poljem (visokega) šolstva in raziskovanja. Kot ugotavlja Peters (2001, str. 9), ti dokumenti ponavljajo, da je (a) »izobraževanje pomembno za uspešne raziskovalne aktivnosti (tj. za proizvodnjo znanstvenikov in inženirjev), ki so v zameno pomembne za rast produktivnosti«, in da (b) »izobraževanje ustvarja človeški kapital, ki neposredno vpliva na akumulacijo znanja in rast produktivnosti.« Peters (prav tam) navaja tudi govor Tonyja Blaira iz 90. let prejšnjega stoletja, v katerem je med drugim zapisano naslednje: »Država mora promovirati tekmovanje in stimulirati podjetništvo, fleksibilnost ter inovacije, tako da odpira trge. A prav tako moramo investirati [...] v izobraževanje, znanost in ustvarjanje kulture podjetništva. [...] [K]olaborirati moramo za konkurenčno prednost.« Govor se nadaljuje: »V vladi, podjetjih, na naših univerzah in v celotni družbi moramo storiti več, da spodbudimo nov podjetniški duh: opremiti se moramo dolgoročno, da bomo pripravljene zgrabiti priložnosti in bomo predani stalni inovaciji in izboljššanemu delovanju. To je pot, ki vodi k tržnemu uspehu in blaginji za vse.« (Blair 1998)

Podobno, a bolj prikrito sliko odražajo tudi slovenski dokumenti, kot je Resolucija o Nacionalnem programu visokega šolstva, ki je bila sprejeta že leto pred uvajanjem varčevalnih ukrepov: »Trenutni sistem ureditve visokega šolstva in financiranja podpira stanje, v katerem poskušajo biti vse visokošolske institucije več ali manj enake in dobre na vseh področjih ter izpolnjevati vse cilje oziroma vloge visokega šolstva. Takšna kultura delovanja ne vodi k odličnosti in konkurenčnosti, temveč k povprečju, saj ne morejo biti vse institucije najboljše in to celo na vseh področjih.« (Resolucija o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011)

Trenda, ki ga odražajo slavospevi družbi znanja, nikakor ne moremo spregledati, v vsem svojem tržnem blišču pa ga lahko vidimo že v besedah Druckerja: »Izobraževanje tako kot naravne surovine ali industrijski obrati postaja odločilni dejavnik v mednarodnem trgovanju, ekonomskem razvoju in ekonomski konkurenci.« Družba znanja ni družba, v kateri izobražujemo vse več ljudi zato, da bi jim dovolili možnost emancipacije in polnega razvoja svojih sposobnosti. Tudi ni družba, v kateri sta visokošolsko znanje in raziskovanje vrednoti sami na sebi in v

kateri postaneta revščina in izkoriščanje (tako ljudi kot narave) stvar preteklosti. Družba znanja je družba, v kateri sta znanje in raziskovanje zreducirana na »produkcijski dejavnik« in vpeta v tržno logiko višanja produktivnosti zavoljo višanja konkurenčnosti in zasedanja dominantnega položaja na svetovnem kapitalističnem trgu. Je družba, v kateri krizna naravnost kapitalističnega razvoja zahteva neprestano kolonizacijo še neizkoriščenih in neprofitnih sfer družbenega življenja in kjer se predirljiva privatizacija visokošolskih ustanov odvija v imenu *optimalne izrabe znanja* in ustvarjanja tržnim nihanjem primernih intelektualcev. Le redko kdo se danes še upira impoziciji tržnih vrednot družbe znanja in opozarja, da »[f]akulteta ne sme biti podjetje, kjer komercialni interes prevlada nad akademskim [in kjer] študenti ne smejo biti kralji zgolj zato, ker so kupci.« (Kristan 2013)

S pomočjo nekaj rokohitsrske obfusacije Drucker odbije pozornost od problematičnega vprašanja družbene koristnosti (definirane kot neekonomske) tako strukturiranega šolstva. Hiti nas prepričevati, da visoko šolstvo s to gospodarsko preusmeritvijo ne bo postalo zastavljeno okoli škodljive osi profitnosti, temveč bo prispevalo koristni »družbeni profit« (Drucker 1959, str. 135).³ Kako je »družbeni profit« drugačen od klasičnega – zares edinega – profita, ostaja nejasno, sploh v luči Druckerjeve vnovične uveljavitve (a) privatnega lastništva visokošolskih institucij in (b) konkurenčne tekme na prostem trgu kot sredstva najučinkovitejšega, najracionalnejšega upravljanja visokega šolstva (prav tam). Tema dvema točkama je skupen en element: obe delujeta prek mehanizma cen in profita.

Omenjeni liberalni ekonomisti, sociologi in politiki, ki se zavzemajo za uvažanje principov družbe znanja, ponavadi priznajo, da v svoji družbeni viziji izobraževanje in raziskovanje zares podrejajo vzgibom trga, tj. konkurenčni tekmi, in posledičnim racionalizacijskim praksam nižanja stroškov, ki so jih večji novi menedžerji dekani in njim podobne »*postindustrijske himere*«, a da to nikakor ni problematično, prej nasprotno.⁴ Edini način, da se spravimo iz krize in pridobimo potrebno konkurenčno prednost, je, da podredimo visoko šolstvo interesom kapitala – in to delno celo drži.⁵ A nerazumljivo je, zakaj bi šolstvo namenoma podvrgli praksam, ki nižajo njegovo kakovost prek nižanja stroškov (v Sloveniji se to konkretno kaže kot odpuščanje univerzitetnih delavcev in delavk ter višanje obremenjevanja še zaposlenih delavcev), ne da bi priznali, da ima negativne učinke na sam proces izobraževanja. V vizijah družbe znanja sta izobraževanje in raziskovanje predstavljeni v izključno utilitaristični luči, kot zgolj produkcijska dejavnika. V zadnjem delu prispevka bomo pokazali – v nasprotju z Blairom in drugimi –, da sta konkurenčnost in podjetništvo, ki silita v neprestano rezanje stroškov in produkcijo zavoljo profitnega motiva, *per se* nespravljiva z »blaginjo za vse«, saj sta poglavitna razloga za obstoj periodičnih gospodarskih kriz.

³ Izraza »družbeni profit« Drucker nikjer v svojem delu niti ne pojasni niti konkretno ne definira.

⁴ Blair meni, da podrejanje univerz podjetništvu in konkurenci prinaša blaginjo za vse (glej navedek zgoraj).

⁵ Kot bomo videli v nadaljevanju, nas višanje konkurenčnosti sicer ne more rešiti iz krize, lahko pa jo na takšen način za nekaj časa preložimo. To se je na primer dogajalo v Nemčiji in nekaterih azijskih državah v preteklih desetletjih. Več o tem v nadaljevanju.

Problem, ki ga poskušamo razdelati, se nanaša ravno na shizofreno spajanje družbene blaginje z interesi kapitala in trga. Problematičnost je vsaj dvojna: prvič, podreitev izobraževanja kapitalu pomeni pristransko spodbujanje zgolj specifičnega tipa znanja – tj. znanja, ki lahko nudi tehnološke inovacije – in ustvarjanje delovne sile, ki je prilagojena prekernim okoliščinam trenutnega trga delovne sile; drugič, družba znanja v nobenem primeru (četudi sprejmemo njene škodljive implikacije za ureditev šolstva) ne pomeni vstopa v obdobje vzdržne in organske gospodarske rasti. V nasprotju z desnimi monetarističnimi politikami, ki uživajo pozornost vse od neoliberalnega obrata naprej, in levimi keynesovskimi politikami investicijskih spodbud bomo pokazali, da v razvitih kapitalističnih gospodarstvih poslovnih ciklov ne moremo uravnjavati zavestno, saj so ti endogeni, ne eksogeni pojav.⁶

Glede prve točke moramo ponovno izpostaviti dvoje. Trg delovne sile v glavnih kapitalističnih gospodarstvih nasploh in konkretno slovenskem postaja vse bolj »fleksibiliziran«⁷, kar pomeni, da se mora biti prihodnja delovna sila pripravljena soočiti s pogoji nestabilnosti in da mora biti izobražena na način, ki ustreza tem pogojem. Danes sta glavni paradigmi izobraževanja učenje učenja in vseživljenjsko učenje, ne specializacija in poglobljeno učenje specifičnega znanja; ali, kot je povzeto v novozelandskem poročilu *The Knowledge Economy*: »Države, ki so opogumile svoje ljudi z izobraževanjem in vseživljenjskim učenjem in ki močno investirajo v raziskovanje in razvoj, so dovolj dobro situirane, da prevzamejo prednosti novih globalnih trgov.« (Peters 2001, str. 11) Ti novi globalni trgi zahtevajo izjemno prilagodljivo delovno silo, ki se je pripravljena soočiti z negotovostjo in je ponotranjila vrednote nestanovitnega delovnega mesta ter pozdravlja fleksibilen delavnik, ki predvideva delo popoldne, čez vikend in včasih celo ponoči. Potrebujejo delovno silo, ki ni obremenjena s poglobljenim in kritičnim znanjem, temveč »zna vse«, saj v kontekstu ultradinamičnega, močno diferenciranega in segmentiranega globalnega trga nikoli ne moremo predvideti, na katerem področju se bo jutri povišalo povpraševanje in kje bo padla ponudba. Poleg tega ne smemo spregledati, da porasti beloovratniških delovnih mest v razvitih državah ni omogočila kvalitativna sprememba kapitalističnega gospodarstva, temveč selitev produkcijskih obratov v slabše razvite države na periferiji, kjer je poceni delovna sila primorana opravljati na Zahodu necenjena modroovratniška dela. »[V]sak kreativni 'kiborg' v centru

⁶ Obdobja gospodarske rasti in kriz so endogeni pojavi, ker izhajajo iz same logike kapitalističnega načina produkcije blaga in niso posledica zunanjih dejavnikov. Kot bomo pokazali v končnem delu prispevka, so krize nujni predpogoj gospodarske rasti in obratno. Omenjene politike upravljanja s poslovnimi cikli spregledajo dejstvo, da obdobja krize in konjunktura izvirajo iz sfere produkcije, ne distribucije, kar pomeni, da distribucijske politike ne morejo odpraviti kriz, četudi jih lahko preložijo.

⁷ Fleksibilizacija trga dela ustreza kriznim pogojem kapitalizma, saj redistribuirata bogastvo stran od kompenzacije dela (stroškov) in k dohodkom podjetij (profitom). Konkretno fleksibilizacijske prakse se izražajo v povečanju števila izrednih zaposlitev, ki se ne štejejo v obračun delovne dobe, v nižanju prispevkov za zavarovanje, pokojnino, potne stroške ipd. ter v nižanju ali odpravljanju socialnih transferjev. »Zaposlitev za nedoločen čas [...] je v zadnjih dveh desetletjih padala, medtem ko so se različne oblike kontingentnega dela vztrajno razširjale. Delavci (razen ključnega osebja) so postali zamenljivi, odvrgljivi, odpoklicljivi in premestljivi.« (Szabó in Négyesi v Kennedy 2010, str. 826) Ali: »Osemurni delovnik oddelajo zastoj, ne plačajo jim niti malice niti prevoza na delo. Mladi s sedmo stopnjo izobrazbe v želji po nabiranju izkušenj in lažji zaposlitvi opravljajo volontersko delo. In vedno več jih bo.« (Andrenšek 2013)

nujno predvideva delavca v sweatshopu na periferiji, intenzivnejše izkoriščanje tretjega sveta od začetka osemdesetih let, v kontekstu globalne neoliberalne kontrarevolucije, pa je pogoj možnosti večje avtonomije in svobode kreativcev in kognitivcev v centru.« (Krašovec 2010, str. 89)

Simptomatično je, da v današnji družbi znanja ni že kar vsakršno znanje cenjeno oziroma zaželeno, ali kot je zapisano v enem od nedavnih poročil Ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šport: »Podatki iz Analize kažejo, da bi bilo koristno resno razmisliti o visokošolski vpisni politiki še posebej na študijskih področjih humanistika in družbene, poslovne, upravne in pravne vede. Pri oblikovanju vpisne politike in določitvi letnega razpisa za visokošolski vpis pa je treba poleg podatkov o stanju in trendih v visokem šolstvu in na trgu dela upoštevati tudi dolgoročne projekcije [gospodarskega] razvoja Slovenije in trga dela.« (MIZKŠ 2013) Strokovnjaki za izobraževanje in zaposlovanje nam pridigajo, da je prihodnost v znanju in visoki izobrazbi, obenem pa nas opozarjajo, da so družboslovne vede *passé*, saj za intelektualce, ki so v izobraževalnem procesu proizvedeni, na trgu ni povpraševanja.⁸ Znanje v besedni zvezi »družba znanja« je zelo specifično znanje – na eni strani gre za naravoslovne vede, v okviru katerih se razvija tehnološke inovacije in druge znanstvene metode za višanje produktivnosti, na drugi pa gre za znanje v splošnem smislu besede, tj. znanje kot delavčevo imanentno orodje, ki svojemu lastniku omogoča plastičnost in prilagodljivost, tako da ni ozko in rigidno specializiran, temveč se lahko prilagaja tržnim nihanjem ter trendom ponudbe in povpraševanja. Z vidika kapitala je povsem razumljivo, da (a) izvaja kooptacijo čim več družboslovnih ved in jih prevaja na način, ki ustrezajo tako posrednim kot neposrednim principom akumulacije kapitala,⁹ in da (b) vede, ki so nespravljive ali izrazito težko spravljive s temi principi (filozofija, zgodovina, jezikoslovje kritična teorija ipd.), izganja in banalizira. Takole se je opravičeval nekdanji minister za šolstvo, znanost, kulturo in šport Žiga Turk: »Zakonska obveznost vlade je, da potrdi omejitve vpisa. Predlog univerz smo pregledali, naredili študijo o zaposljivosti diplomantov, koliko je brezposelnih na nekem področju in res smo v petek pred prazniki pozvali univerze, naj bo zmanjšanje še višje.« (Turk v Očitek ... 2013)

Tehnološke inovacije in produktivnost

Kako tržno usmerjeno znanje in izobraževanje prispevata k višji produktivnosti in s tem k večji konkurenčnosti podjetij ali držav? Preprosto. V kapitalizmu zaradi konkurenčnega pritiska obstaja neizbežna težnja nižanja produkcijskih stroškov, ki podjetjem omogoči preživetje na trgu in zasedenje večjega tržnega

⁸ Pri tem seveda ne mislimo na razne vede *new economy*, kot so »sociologija menedžmenta«, »tržno komuniciranje«, »menedžment v izobraževanju« ipd.

⁹ S posrednimi principi akumulacije kapitala razumemo vse, kar krepi akumulacijo kapitala, ne da bi bilo samo vpeto v tržne odnose. Primer je razvijanje tehnoloških inovacij v sferi javnih raziskovalnih aktivnostih. Z neposrednimi principi akumulacije razumemo vse, kar je privatizirano in tako že samo po sebi oplaja kapital. Primer so zasebne fakultete, ki vse svoje storitve opravljajo prek tržne menjave.

deleža. Če podjetje prodaja ceneje kot njegovi tekmeci, lahko svojo ceno nekoliko zniža v primerjavi s povprečno in s tem pridobi večji delež učinkovitega povpraševanja. Njegova pridobitev je dvojna: (a) podjetje je zaradi znižane cene v primerjavi s tekmeci pridobilo večji tržni delež in s tem prodalo več, kot bi sicer, (b) podjetje zaradi znižanja produkcijskih stroškov, ki mu omogočajo produkcijo cenejšega blaga v primerjavi z novo, že znižano ceno "ne glede na potencialno razširjen tržni delež" aproriira poseben profit v sferi menjave. Ker je tržna cena njegovega blaga nižja od povprečne tržne cene in hkrati vseeno višja od nove, na račun višje produktivnosti in nižjih stroškov znižane produkcijske cene, je prednost dvojna (za več glej na primer Carchedi 1991).

Poglavitni mehanizem, ki omogoča nižanje stroškov, je seveda tehnološka inovacija, tj. višanje produktivnosti dela, zaradi katere podjetja v isti enoti časa proizvedejo količinsko večji »output«. Da višanje produktivnosti, ki ga zagotavlja uvedba novih tehnologij, strojev in metod produkcije (ki jih proizvajajo intelektualci z visokošolsko izobrazbo in akademski raziskovalci), zares niža cene, priznavajo celo režimski ekonomisti, kot je Alan Greenspan (nekdanji predsednik ameriškega centralnega bančnega sistema *Federal Reserve*): »Višja produktivnost zadržuje stroške in cene enot. Podjetja se bojijo dvigovati cene, ker bi jim lahko njihovi tekmeci zaradi nižjih stroškov, ki so jim jih omogočile nove investicije, prevzeli tržni delež.« (Kliman 2012, str. 16) Dejstvo je torej, da so tehnološke inovacije neprecenljivo sredstvo nižanja stroškov in višanja konkurenčnosti. Z ozirom na zgoraj navedene odlomke evropskih dokumentov in političnih govorov, ki se navezujejo na družbo znanja, to postane še jasnejše. Znanje je v družbi znanja cenjeno, ker viša produktivnost produkcijskega procesa in delavcev, ne pa zato, ker emancipira ljudi in jim pomaga pri samoaktualizaciji. Drucker (1959, str. 128; poudarka dodana) to zanika, a si ne more pomagati, da ne bi obenem vsaj implicitno priznal našo tezo: »To [družba znanja] ne pomeni, da moramo izobraževanje meriti na podlagi dohodka, ki ga proizvede. Daleč od tega. Ampak *ne moremo si privoščiti izobraževanja*, ki posameznika ne naredi večjega, bolj predanega ali uspešnejšega – *to pomeni bolj produktivnega – človeka.*«

Na načelni ravni je torej ideja družbe znanja izrazito problematična, saj znanje ceni le, če je produktivno za podjetja in trg, izobraževanje prihodnjih delavcev pa hvali zgolj, ker bodo prilagojeni nehumanim razmeram na fleksibiliziranem trgu dela; prav tako predvideva privatizacijo fakultet in drugih izobraževalnih dejavnosti, kar pomeni, da je njihovo delovanje podvrženo neprizanesljivim tržnim imperativom, ki narekujejo produkcijo (znanja in intelektualcev) zavoljo profita in nižanje stroškov, in ni v prvi vrsti usklajeno s produkcijo (znanja in intelektualcev) zavoljo zadovoljevanja družbenih potreb. A s povečevanjem konkurenčnosti je povezana še neprimerno nevarnejša problematika. Apologeti družbe znanja trdijo, da je to pot iz krize in da z marketizacijo družbe pridobimo vsi (glej Blairov govor zgoraj). Tu bomo pokazali, da je neprestano tehnološko inoviranje, ki ga narekuje konkurenčna tekma, v kontekstu kapitalističnega produkcijskega načina tisti element, ki krize sploh proizvaja.

Škodljivost konkurenčnega boja

Poleg dejstva, da je konkurenca vsaj v relativnem smislu igra z ničelno vsoto – to pomeni, da višja konkurenčnost enega podjetja (ali države) nujno predpostavlja nižjo konkurenčnost drugega,¹⁰ kar pomeni, da vedno obstajata zmagovalec in poraženec ter da je neenak¹¹ razvoj držav in obširnih geografskih področij lajtmotiv kapitalizma –, je neposredno zvezana s cikličnostjo gospodarske dinamike, katere neizprososti smo priča vsaj od leta 2008, dejansko pa od 70. let prejšnjega stoletja, ko se je začela že opisana *relativna stagnacija*. Kot smo nakazali že zgoraj, neprestano tekmovanje na trgu prek nižanja stroškov nižja cene blaga. Če mezde in plače (kompenzacija delavcev) pri tem ostanejo enake, medtem ko nove tehnološke inovacije povečajo fizični »output« na enoto investiranega kapitala sorazmerno z rastjo tega kapitala, v dezinfacijskih okoliščinah povprečna profitna mera tendenčno *pada* (Kliman 2012, str. 16). Da tehnološke inovacije dejansko povzročajo padajočo stopnjo rasti cen, tj. dezinflacijo, priznava tudi že zgoraj navedeni Greenspan: »Prav res, naraščajoča razpoložljivost vse cenejših strojev in programske opreme, ki [iz delovnega procesa] izrivajo delavce, so najverjetneje izvorni vzrok za izgubo cenitvene moči podjetij v zadnjih letih.« (Prav tam) Če se strinjamo, da profitna mera določa stopnjo produktivnih investicij, to pomeni, da edini vir vseh dohodkov (plač, mezd, profitov, obresti, rent ipd.) v gospodarstvu tendenčno pada, torej slabi. Poleg drugih, že omenjenih heterodoksnih ekonomistov, je Kliman predstavil tako empirične kot teoretske dokaze, da je vzročno razmerje zares *profitna mera → stopnja produktivnih investicij*.

Z regresijsko analizo je avtor na podlagi podatkov za zadnja štiri desetletja ameriške gospodarske dinamike izračunal odnosnost med tema elementoma in ugotovil, da variacije profitne mere razlagajo 83 % variacij stopnje produktivnih investicij; R^2 je 0.83, p-vrednost znaša manj kot 1/900 milijard, kar pomeni, da je verjetnost lažnega odnosa neznatno nizka (Kliman 2012, 90). Teoretska argumentacija pa je naslednja: »Ker je profitna mera razmerje med profitom in investiranim kapitalom, je stopnja akumulacije [stopnja produktivnih investicij] po definiciji

¹⁰ Konkreten in aktualen primer v spremni besedi h *Kratki zgodovini neoliberalizma* (Furlan v Harvey 2012, str. 292) na podlagi statističnih podatkov opisuje Sašo Furlan: »Rast nemške izvozne industrije, ki jo običajno razlagajo z mitom 'nemške učinkovitosti', je bila v resnici posledica precej brutalne restrikcije rasti mezd. [...] Podobni dinamiki rasti smo lahko bili priča tudi v Belgiji in na Nizozemskem. Države v centru so na ta način akumulirale precejšnje zunanjetrgovinske presežke. A zunanjetrgovinski presežek določenih držav nujno odseva zunanjetrgovinski primanjkljaj drugih držav in v evroobmočju so se v vlogi teh znašle države na periferiji, kot so Portugalska, Grčija, Španija in Irska. *Primanjkljaji perifernih držav so bili zgolj druga plat in obenem nujni pogoj nemškega presežka.*« (Prav tam)

¹¹ Kot z zgodovinskim primerom vzpona azijskih tigrov ponazarja Krašovec (2011, str. 5): »Če gledamo regijo kot celoto (in ne le izjemne primere uspeha azijskih tigrov), je visokotehnološki razvoj Vzhodne Azije sledil klasični formuli kombiniranega in neenakega razvoja – nekatere države (predvsem Japonska, Južna Koreja, Tajvan in Hong Kong) so razvile tako izobraževalne kot industrijske zmogljivosti, postale svetovno konkurenčne in dignile svoj standard, medtem ko so druge ali stagnirale ali pa se je njihovo stanje celo poslabševalo. Tako so denimo Malezija, Filipini in Indonezija postali vzhodnoazijske delavnice, tj. države, ki so s svojim poceni delom zagotavljale cenovno konkurenčnost japonske (pa tudi zahodne) visokotehnološke industrije, a niso bile deležne razvoja socialnega standarda ali lokalne ekonomije.«

enaka razmerju med netoinvesticijo in profitom, pomnoženim s profitno mero. Profitna mera je potemtakem ključna determinanta stopnje akumulacije. Če bi investirali ves profit, bi bila stopnja akumulacije enaka profitni meri, kar pomeni, da je profitna mera pravzaprav maksimalna stopnja akumulacije.« (Kliman 2012, str. 88–9; za matematično izpeljavo razmerja glej opombo 13 na str. 216)

Če poenostavimo, v kapitalističnem gospodarstvu obseg investicij določa profitna mera, tj. razmerje med na novo proizvedeno (presežno) vrednostjo in investiranim kapitalom. To smo dokazali tako empirično kot teoretsko. Konkurenčna tekma, ki vlada na trgu, sili lastnike kapitala v stalno nižanje produkcijskih stroškov – to dosegajo z uvajanjem tehnoloških inovacij, ki višajo produktivnost –, da bi si zagotovili večji tržni delež in s tem večji profit. A s tem (nižanjem stroškov) dolgoročno dejansko znižujejo svojo dobičkonosnost in dobičkonosnost celotne realne ekonomije. Višja produktivnost namreč ne pomeni več proizvedene vrednosti, ki bi se prevedla v višje profite, temveč pomeni porazdelitev *enake količine vrednosti* na večjo maso produktov – to je definicija produktivnosti. V pogojih dezinflacije, katerih obstoj priznavajo celo režimski ekonomisti, vrednosti in cene produktov tendenčno padajo; ker profiti izvirajo iz produkcije nove, količinsko povečane vrednosti, tudi profiti in vse, kar določajo (v našem primeru so to investicije), tendenčno padajo. Ker so produktivne investicije (v nasprotju s finančnimi špekulacijami) edini dolgoročni in vzdržni vir gospodarske rasti, mora tudi le-ta na neki točki začeti tendenčno odklanjati.

Edini izhod iz trenutne (in katere koli druge) ekonomske krize, vsaj če ostanemo znotraj liberalnega kapitalizma, je zadostno uničenje obstoječe kapitalske vrednosti, ki bi prek masovne devalvacije investiranega kapitala restavriral profitno mero in z njo produktivne investicije. Michael Roberts, angleški heterodoksni ekonomist – sicer eden redkih, ki je že leta 2006 napovedal vznik velike recesije –, povzema princip kapitalističnega okrevanja takole: »Recesija zniža produkcijske stroške in dovolj močno devalvira kapital, da zviša profitnost kapitalističnih podjetij, ki še delujejo. Brezposelnost znižuje stroške dela, bankroti in prevzemi pa znižujejo kapitalske stroške. Podjetja nato postopoma povečujejo obseg produkcije in s časom investirajo v nov kapital in najem [nove delovne sile]. To poveča povpraševanje po investicijskem blagu, delavci postopoma kupujejo več potrošnega blaga in proces rekuperacije se začne.« (Roberts 2009, str. 271)

Sklep

Vse to prepričljivo nakazuje, da poslovne cikle v kapitalističnih gospodarstvih vsaj ultimativno, če ne proksimativno, določa objektivno gibanje profitne mere, ki jo konkurenčni boj tendenčno niža. Povedano drugače, dinamika poslovnih ciklov se mora uveljaviti ne glede na naše (redistributivne) politične ukrepe, saj jo določa objektivni proces produkcije profita, ki v določenem trenutku nujno upade; politične intervencije lahko krizo zgolj preložijo, v vsakem primeru pa se mora le-ta na neki točki manifestirati v vsej svoji nasilnosti. Trditve zagovornikov družbe znanja, z implementacijo katere naj bi se rešili iz aktualne krize in zagotovili *blaginjo*

za vse, se zdijo nepotrjene in celo lažne. Konkurenca je igra z ničelno vsoto, kar pomeni, da bo vedno predpostavljala manj razvite akterje, katerih podrejeni položaj konstituira nadrejeni položaj drugih; to ni blaginja za vse, o kateri govori Blair. Hkrati je mehanizem konkurence, katerega gladko delovanje zagotavlja redna injekcija tehnoloških inovacij, ultimativni vzrok za krizna obdobja, v katerih zaradi nizke stopnje produktivnih investicij padajo dohodki vseh ekonomskih akterjev. Družba znanja ne predstavlja kvalitativno nove faze kapitalizma, saj (a) izrablja povsem konvencionalne metode kapitalске akumulacije (višanje produktivnosti prek inovacij) in (b) ne odpravlja temeljnih strukturnih problemov obstoječega sistema, kot so periodična obdobja množične brezposelnosti in stagnirajoče oziroma padajoče gospodarske rasti.

Nazadnje smo pokazali, da predpostavke družbe znanja zahtevajo realno podreditev znanosti (izobraževanja in raziskovanja) kapitalu, in sicer tako posredno kot neposredno jo podrejajo namenom akumulacije kapitala. Posredno se to dogaja z dajanjem prednosti tisti znanosti, ki ustvarja tehnološke inovacije, in z dajanjem prednosti izobraževanju, ki ustvarja fleksibiliziranemu trgu dela ustrezno delovno silo, neposredno pa s privatizacijo izobraževalnih in raziskovalnih institucij, tako da postajajo tržno usmerjene, in s prodajanjem svojih storitev ustvarjajo profit.

Literatura in viri

- Andrenšek, A. (2013, 2. 3.). Volontersko delo mladim še ne da kruha na mizo. *Dnevnik*. Dostopno na <http://www.dnevnik.si/slovenija/v-ospredju/volontersko-delo-mladim-sen-da-kruha-na-mizo> (pridobljeno 3. 3. 2013).
- Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Blair, T. (1998). *Foreword*. Dostopno na http://www.cnel.gov.pt/document/competitiveness_white_paper_executive_summary.txt (pridobljeno 3. 3. 2013).
- Carchedi, G. (1991). *Frontiers of Political Economy*. London: Verso.
- Carchedi, G. (2011). *Behind the Crisis: Marx's Dialectics of Value and Knowledge*. Leiden: Brill.
- Carchedi, G. (2012). Could Keynes end the slump? Introducing the Marxist multiplier. *International Socialism*, 136, št. 4. Dostopno na <http://www.isj.org.uk/?id=849> (pridobljeno 3. 4. 2013).
- Drucker, P. (1959). *Landmarks of Tomorrow*. New York: Harper & Brothers.
- Harvey, D. (2012). *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Kennedy, P. (2010). The Knowledge Economy and Labour Power in Late Capitalism. *Critical Sociology*, 36, št. 6, str. 821–837.
- Kliman, A. (2012). *Failure of Capitalist Production: Underlying Causes of the Great Recession*. Pluto Press: London.
- Krašovec, P. (2010). Marksizem danes ali zakaj ukvarjanje z marksizmom danes ni vprašanje zvestobe, temveč zgodovinska naloga. *Borec*, 667–671, št. 2, str. 84–97.

- Krašovec, P. (2011). *Ekspropriacija črne škatle*. Dostopno na <http://sl.scribd.com/doc/74420191/Kra%C5%A1ovec-P-Ekspropriacija-%C4%8Drne-%C5%A1katle> (pridobljeno 3. 3. 2013).
- Kristan, T. (2013). Rdeča luč. *Delo*, 4. marec.
- Mattick, P. (2011). *Business as Usual: The Economic Crisis and Failure of Capitalism*. London: Reaktion Books.
- MIZKŠ objavil *Analizo trga dela*. (2013). Dostopno na http://www.mizks.gov.si/nc/si/medijsko_sredisce/novica/article//7950/ (pridobljeno 3. 3. 2013).
- Očitek ministru Turku: »Pričakovali smo strateški pogovor«. (2013). Dostopno na <http://www.rtvsllo.si/slovenija/ocitek-ministru-turku-pricakovali-smo-strateski-pogovor/299761> (pridobljeno 3. 3. 2013).
- Peters, M. (2001). National Education Policy Constructions of the 'Knowledge Economy': Towards a Critique. *Journal of Educational Enquiry*, 2, št. 1, str. 1–22.
- Repovž, E. (2011, 10. 10). V družbi znanja je človeški kapital najpomembnejši. *Delo*, 10. oktober. Dostopno na <http://www.delo.si/gospodarstvo/posel-in-denar/v-druzbi-znanja-je-cloveski-kapital-najpomembnejši.html> (pridobljeno 3. 3. 2013).
- Resolucija o Nacionalnem programu za visoko šolstvo*. (2011). Dostopno na <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=201141&stevilka=1974> (pridobljeno 3. 3. 2013).
- Roberts, M. (2009). *The Great Recession: Profit Cycles, Economic Crisis. A Marxist View*. London: Lulu Enterprises.
- Roberts, M. (2012). *Keynes, the profits equation and the Marxist multiplier*. Dostopno na <http://thenextrecession.wordpress.com/2012/06/13/keynes-the-profits-equation-and-the-marxist-multiplier/> (pridobljeno 3. 3. 2013).